

Коротяєва Л.М., начальник відділу психологічного забезпечення та роботи з особовим складом ГУМНС України в Черкаській області

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВІДЧУТТЯ ПРОВИНИ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

У статті розглядається феномен відчуття провини та фактори її детермінації. Проводиться порівняльний аналіз підходів до дослідження відчуття провини особистості у зарубіжній та вітчизняній психології. Проаналізовано структурні компоненти відчуття провини. Визначені проблеми, які дотепер залишилися не розглянутими.

Ключові слова: відчуття провини, структура відчуття провини, функції відчуття провини, моральні та етичні складові провини.

В статье рассматривается феномен чувства вины и факторы ее детерминации. Проводится сравнительный анализ подходов к исследованию чувства вины личности в зарубежной и отечественной психологии. Проанализированы структурные компоненты чувства вины. Определены проблемы, которые до сих пор остались не рассмотренными.

Ключевые слова: чувство вины, структура чувства вины, функции чувства вины, моральные и этические составляющие вины.

Постановка проблеми. Провина є складним психологічним феноменом зі своєю власною структурою та функціями. У структурі провини дослідники виділяють три компоненти: *емоційний, когнітивний і мотиваційний* [15]. Емоційний компонент включає неприємне внутрішнє напруження. Якщо людина визнає себе винною, вона буде мати бажання виправити, компенсувати нанесений збиток. Це – мотиваційний компонент провини. Більш складним і важливим є когнітивна складова провини. Насамперед, людина повинна усвідомити шкідливі наслідки своєї поведінки і це вимагає вміння робити каузальні висновки. Е. Кубані [цит. за 19] виділив 4 складових когнітивного компонента, пов'язаних з переконаннями людини про її роль у події, що викликала переживання провини: (1) прийняття відповідальності за негативні наслідки; (2) самоосуд; (3) усвідомлення того, що людина порушила свої моральні принципи; і (4) думки про те, яким чином можна було б уникнути або запобігти негативному результату.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Провина виконує ряд функцій. По-перше, вона виступає як моральний регулятор для підтримки норм соціально прийнятної поведінки. У зв'язку із цим Една Роулінг [цит. за 7] розрізняє дві форми провини: *реактивну* та *превентивну*. Реактивна провина являє собою емоційну реакцію індивіда на дійсне порушення власних інтерналізованих норм прийнятної поведінки, що розуміється в психології як емоція або вина - стан. Превентивна провина являє собою емоційне переживання, пов'язане з можливим порушен-

ням інтерналізованих норм, що розуміється в психології як почуття або вина - риса. У свою чергу, превентивна провина дозволяє запобігти здійсненню провини. Отже, провина переживається як стан дискомфорту, пов'язаний із порушенням моральних і правових норм, які існують у суспільстві [8].

По-друге, будучи емоцією самовідношення або самооцінною емоцією, провина виступає як внутрішній регулятор [4]. Людина здатна на відповідальний, моральний вчинок і може судити наскільки правомірним, справедливим і законним був той або інший її крок. У зв'язку із цим, американський дослідник Дж. Тангней [цит. за 19] визначає *провину як почуття самовідношення, що провиникає в результаті негативної оцінки людиною своєї конкретної поведінки та супроводжується напругою, каяттям і жалем, а також мотивує людину надолужити або виправити вчинене*.

Розуміння провини як морального регулятора та емоції самовідношення характерно і для вітчизняних дослідників, які пов'язують переживання провини з поняттям совісті, де совість розглядається як моральний цензор, моральна якість, на підставі якого провиникає переживання провини або гордості за своє поведінку [15].

Виклад основного матеріалу. У дослідженні феномена провини дотепер залишаються не повністю розкритими два питання, які вимагають уточнення, а саме: (1) походження провини, а отже і статус самостійності феномена; та (2) роль феномена в розвитку людини.

Історично сталося так, що інтерес до дослідження феномена провини викликала психотерапевтична практика З. Фрейда та створена ним психодинамічна теорія. Австрійський вчений розглядав провину як моральний різновид тривоги, як «тривогу совісті» [17]. Цієї ж точки зору дотримується й інший психоаналітик Г. Мандлер, який стверджує, що провина і тривога - це різні назви одного й того ж самого явища. Провина, відповідно до дослідника, це тривога щодо реального або уявлюваного промаху. Переживання цього різновиду тривоги запускає особливий захисний механізм, за допомогою якого людина намагається загладити або нейтралізувати збиток, нанесений його помилковими діями [цит. за 2].

Дослідники Б. Лазарус і Р. Лазарус [цит. за 3] також пов'язують емоцію провини із тривогою, тому що, на думку дослідників, ці емоції мають багато загальних характеристик. Проте, не чіпаючи питань походження провини, дослідники пропонують розглядати провину як самостійну емоцію, що має свою специфіку.

Р. Плутчік розглядав емоцію як комплексну соматичну реакцію, сполучену з конкретним адаптивним біологічним процесом, загальним для усіх живих організмів. Дослідник вводить поняття первинних емоцій (прийняття, відраза, гнів, страх, радість, горе, переляк, надія або цікавість), які обмежені в часі та ініціюються зовнішнім стимулом. Ком-

бінація первинних емоцій, на думку Плутчіка, часом взаємовиключних, являє собою вторинну емоцію. Так, у класифікації Плутчіка провина представляється вторинною емоцією, що комбінує в собі «страх і радість або задоволення» [цит. за 2]. Спроба пов'язати провину зі страхом розпочата і дослідниками А.І. Захаровим, С. Сарасоном, Д. Світцером, Ю. Маурером [цит. за 12], які найчастіше ототожнювали її зі страхом перед покаранням.

Ототожнення провини зі страхом перед покаранням покритикував Є. Ільїн, міркуючи, що страх перед покаранням може випробовувати і злочинець, але при цьому не обов'язково буде переживати провину за вчинене, тому що справа не в зовнішньому покаранні та не в страху, а в тому, що переживання провини, каяття совісті вже саме по собі є покаранням для людини. Ільїн доходить висновку, що провину варто вважати «самостійним феноменом, який допомагає знижувати тривогу й уникати серйозних психічних розладів» [5].

Автор теорії диференціації емоцій К. Ізард [4] розглядає провину як базову емоцію, незважаючи на те, що вона не має виразного мімічного або пантомімічного вираження, наголошуючи на самостійності феномена.

Таким чином, у надрах старої доктрини провини як джерела невротів і депресій, у якій підкреслювався деструктивний аспект провини та вживали спроби пов'язати її то із тривогою, то зі страхом, тобто не вважати провину самостійним феноменом, виникає тенденція розглядати провину як самостійне явище та обґрунтовувати її позитивну роль у розвитку особистості.

К. Ізард піднімає питання про маркування емоційних реагувань, тобто віднесення одних до розряду позитивних, у той час як інших - до розряду негативних. Дослідник пише, що «замість того, щоб говорити про негативні й позитивні емоції, було б вірніше вважати, що існують такі емоції, які сприяють підвищенню психологічної ентропії, і емоції, які, навпроти, полегшують конструктивну поведінку. Подібний підхід дозволить нам віднести ту або іншу емоцію в розряд позитивних або негативних залежно від того, як впливає вона на внутрішні особистісні процеси та процеси взаємодії особистості з найближчим соціальним оточенням при обліку більш загальних етологічних і екологічних факторів» [4].

Е. Ільїн [5] робить висновок про відносність поняття негативних і позитивних емоцій. Позитивними або негативними бувають не емоції, а їхній вплив на поведінку і діяльність людини, а також враження, що вони роблять. При цьому, емоції, які традиційно вважають «негативними» можуть служити стимулом для самовдосконалення.

Феномен провини досліджувався і неофрейдистами, висновки яких дали поштовх для розвитку гуманістичного напрямку в психології.

О. Ранк пов'язував поняття провини з поняттям вільної волі. На його думку, життя - це процес сепарації й індивідуалізації, у той час як смерть - це зворотне явище, пов'язане з об'єднанням, злиттям і залежністю. Воля функціонує на рівні свідомості, намагаючись вирішити існуючий конфлікт між страхом життя й страхом смерті. Людина повинна постійно досліджувати нові можливості, а кожна нова можливість приносить із собою не тільки виклик, але й елементи почуття провини. Виклик як рух уперед до реалізації нової можливості й почуття провини - дві сторони однієї медалі. Провина, подібно страху життя, співвідноситься з відчуттям втрачених можливостей, стагнацією й регресією, які викликані відмовою від сепарації [цит. за 2].

О. Ранк пов'язував провину з розвитком особистості. Е. Фромм також вказував на зв'язок почуття провини з відчуттям порожнечі та безплідності існування, коли людина не використовує свій особистісний потенціал («зупинка розвитку особистості»).

Е. Фромм [18] пов'язував поняття провини з відповідальністю перед самим собою (з відчуттям порожнечі й безплідності власного існування). Фромм ввів поняття «гуманістичної совісті», що, на відміну від «авторитарної», є голосом щирого, справжнього «Я» людини. Гуманістична совість призиває людину стати тим, ким він може стати. На його думку, почуття провини, яку людина випробовує перед авторитетом за невиконання його приписів, на підсвідомому рівні переживається як провина перед самим собою, тому що не виправдує своїх власних очікувань.

Ідеї О. Ранка та Е. Фромма знайшли відбиття в роботах психологів гуманістичного напрямку. А. Маслоу, подібно Фромму, проводить розбіжності між совістю (Суперего) і внутрішнім почуттям провини. Перше означає засвоєння схвалення чи не схвалення інших людей: батька, матері, вчителів і т.д., що складається під впливом соціуму. Внутрішнє ж почуття провини виникає як наслідок «зрадництва індивідом своєї внутрішньої природи або відхилення від шляху, що веде до самоактуалізації; це, по суті, обумовлене невдоволення самими собою» [18]. Таким чином, воно не так пов'язане із цивілізацією, як провина за Фрейдом. Провина є «істиною», «заслуженою», «справедливою» або «праведною», тому що є результатом розбіжності людини із чимсь глибоко щирим, з тим, що знаходиться в ньому самому. Маслоу доходить висновку, що коли людина заслуговує, їй корисно відчувати внутрішню провину. Це вказує шлях до реалізації істинної суті і її потенціалу.

Питання про походження провини, її самостійності (незалежності від тривоги або страху), а також про позитивну роль феномена в розвитку особистості людини успішно вирішується представниками екзистенціально-гуманістичного напрямку. Важливість екзистенціального підходу для психології підкреслював А. Маслоу, який писав: «Для психологів надзвичайно важливо, що екзистенціалісти можуть сполучити психологію з філософськими основами» [13, С. 55].

І. Ялом [21] визначає почуття провини як «темну тінь відповідальності». Людина несе відповідальність не тільки за заподіяне зло іншим людям, або за порушення моральних і соціальних правил, але також за «злочини проти самого себе». Людина наділена величезним потенціалом і більшими можливостями, і все це вона може реалізувати у своєму житті. І якщо вона не реалізувала себе, уникала життя, то вона винна.

Дж. Б'юдженталь [1] також пов'язує почуття провини з усвідомленням відповідальності за свої дії або бездіяльності. Ця провина властива людському буттю та виникає тому, що людина не реалізує свій потенціал, живе у не відповідності зі своїми цінностями й намірами, і не цінує своїх ближніх за те, що вони існують. В ідеалі, така провина вчить тому, щоб надалі повніше реалізувати найбільш глибокі прагнення. Почуття провини повертає людину до його індивідуальності, до його внутрішнього світу, і коли людина перекладає відповідальність за свої невдачі й лиха на інших, він придушує «усвідомлення внутрішнього почуття, яке необхідне для справжнього переживання власного життя» [1, С. 124].

Головною заслугою психологів екзистенціального напрямку є те, що, досліджуючи феномен провини з погляду розвитку людини з підкресленням аспекту саморозвитку і самовдосконалення, вони виробили та ввели поняття *онтологічної провини*, що дозволяє охарактеризувати феномен провини як самостійне явище, людського існування, що не ототожнюється з такими категоріями, як страх або тривога.

Ролло Мей [19] визначає онтологічну провину як *почуття невідповідності між тим, що він є, і тим, чим він повинен бути, тим, що він робить, і тим, що він повинен робити, як склалася ситуація, і якою вона повинна бути*. Аналогічним чином визначає онтологічну провину американський філософ і психолог екзистенціально-гуманістичного напрямку Д.В. Морано [цит. за 12], при цьому підкреслює не просто відповідність «реального» і «належного», а вказує на нерозв'язність конфлікту (невідповідності) «реального» і «бажаного» (що розуміється як «Ідеал»).

Справа у тому, що всі тварини, як примітивні, так і високоорганізовані діють у рамках заданої їм видової програми. Природа створила їх відносно завершеними, зі сформованими, біологічно заданими стереотипами поведінки. Вони закриті для подальшого вдосконалювання. Універсальні можливості, якими наділена людина, роблять її принципово відкритою істотою. Генетика людини не стискає її, не обмежує її можливостей, а виступає базою для самого неймовірного прояву. Людина не тільки відкрита для нескінченної самореалізації, вона ще й постійно прагне до самозмін, самовдосконалення. У зв'язку із цим, вона не вдоволена своїм емпіричним станом. Це почуття незадоволеності Д.В. Морано визначає як *онтологічну провину, що полягає в нерозв'язному конфлікті, який виникає через протиріччя між тим, чим вона (Людина) насправді є й тим, чим вона (Людина) хотіла б бути (Ідеал); тим, чим вона (Людина) стала і тим, чим вона (Людина) хотіла б стати (Ідеал);*

тим часом, чим він (Людина) хотів би стати в майбутньому (Ідеал) і тим, чим вона (Людина) ніколи не зможе стати (Реальна дійсність) [цит за 12].

Зсув акцентів у формулюванні поняття онтологічної провини від «реального» і «належного» до «реального» і «бажаного» підкреслює природне прагнення людини до досконалості. Вона нікому й нічого не винна, навіть самій собі (вільний вибір). Почуття незадоволеності собою й навколишньою дійсністю природно для універсальної природи людини. Її здатність до ідеалотворчості, що розуміється як прагнення до досконалості, безмежна, і з цього погляду, екзистенціальний конфлікт нерозв'язний і зіставимий з теологічним поняттям Первородного гріха. У теології онтологічна провина розуміється як «Первородний гріх», з погляду неможливості відповідати Абсолюту. Так, «Історико-етимологічний словник сучасної російської мови» [6] приводить поняття «провини» і «гріха» як синоніми. К. Юнг [20] визначає *провину* як *почуття, що переживає людина, коли вона втрачає відчуття своєї цілісності, тобто віддаляється від Бога*. Людина може відновити свою цілісність, переживши свій внутрішній конфлікт, тим самим, активізуючи те, що Юнг назвав трансцендентною функцією.

Почуття провини виховується в людині зі здатності випробовувати невдоволення собою й навколишньою дійсністю в соціумі завдяки засвоєнню ціннісної традиції характерної для даного соціуму. Лише поступово з тої ж незадоволеності собою й навколишньою дійсністю у людини виробляється критична позиція стосовно традиційної системи цінностей. Якщо це трапляється, то особистість прагне удосконалити свої, так само як і інших людей, ціннісні установки. У становленні особистості людини вирішальну роль грає його здатність до ідеалотворчості, що, у свою чергу, залежить від освіченості, життєвого досвіду й культури людини, оскільки саме ці якості дозволяють їй успішно орієнтуватися у світі цінностей [20].

Д. Морано підкреслює, що позбутися онтологічної провини не можна, треба навчитися з нею жити. Невдоволення (незадоволеність) собою й навколишньою дійсністю змушує людину шукати вихід у синтезі гуманістичних позицій і ідеалів, так само як і в їхньому відновленні, тому що у своєму прагненні до досконалості людині не уникнути тягара відповідальності перед самою собою.

Ролло Мей [16] виділив три типи онтологічної провини, які відповідають одному з образів буття-в-світі: *Umwelt*, *Mitwelt* і *Eigehwelt*. Перший тип, що ставиться до *Umwelt*, корениться в недостатньому усвідомленні нашого буття -у-світі. Сучасна людина, що живе в цивілізованому світі, втратила свій зв'язок із природою й цією провинною, відповідно до класифікації Мей, називається провинною через розділ.

Другий тип провини пов'язаний з нашою нездатністю правильно розуміти інших людей (*Mitwelt*). Ця нездатність обумовлена не мораль-

ною недосконалістю, це неминучий результат того, що кожен з нас являє собою унікальну особистість, і тому у нас немає іншого вибору, - за винятком єдиного - дивитися на світ власними очима.

Третій тип провини пов'язаний із запереченням наших власних можливостей, а також неможливістю їх реалізувати. Цей тип провини заснований на відносинах із власним «Я» (*Eigehwelt*).

Отже, провини, є самостійним феноменом, обумовлена здатністю людини випробовувати невдоволення собою й навколишньою дійсністю. Вона призначена природою виконувати регулятивну функцію керування людською поведінкою. У процесі розвитку особистості людини відбувається перетворення цієї функції від морального регулятора соціально-прийнятних норм поведінки (соціалізація) до саморегулятора особистісних моральних принципів (індивідуація), коли людина знаходить здатність самостійно визначати й регулювати власне життя (особистісна автономія)

Крім того, оскільки у дослідженні використані матеріали як вітчизняних, так і закордонних учених, у тому числі й дві нові закордонні методики для вимірювання провини, у запобіганні плутанини в поняттях, необхідно вказати на кроскультуральні розбіжності у визначенні поняття емоція.

Е. Ільїн [5] проводить розбіжності між емоцією й почуттям, визначаючи емоцію як емоційне реагування на конкретну ситуацію. Отже, емоція провини - це ситуаційна негативна оцінка своєї конкретної поведінки. У той час як почуття, виражає довгострокове відношення до того або іншого об'єкта. Звідси, почуття провини - це тривала емоційна установка, що викликає негативну оцінку своєї поведінки у випадку порушення інтерналізованих норм і правил поведінки.

Західні психологи не проводять розбіжності між емоціями й почуттями. У свою чергу, вони розрізняють *провину-стан* і *провину-рису* [12]. Провина-стан розглядається як тимчасове, ситуаційне емоційне переживання, що відповідає визначенню емоції, у той час провини-рису розглядається як стійка особистісна характеристика, яка виражається у схильності до переживання стану провини, і відповідає визначенню почуття.

Провина є категорією людського існування, а отже, самостійним психологічним феноменом із власною структурою й функціями. У структурі провини розрізняють три компоненти: емоційний, когнітивний і мотиваційний.

Висновки. Будучи категорією людського існування, провини або онтологічна провини розуміється як конфлікт «бажаного» (ідеал) і «дійсного» і переживається як невдоволення собою й навколишньою дійсністю, вона є одною з фундаментальних відмінностей людини від усіх інших живих істот, навіть високоорганізованих, завдяки онтологічній провини людина здатна до соціалізації. Саме незадоволеність собою (онтологічна провини) робить людину принципово відкритою істотою для подальшої самозміни та самовдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бьюдженталь Дж. Наука быть живым : диалоги между терапевтом и пациентом в гуманистической терапии / Дж. Бьюдженталь. – М. : «Класс», 1998. – 336 с.
2. Иванова В. В. Эмоция вины как предпосылка формирования нравственного идеала правды / В. В. Иванова // Гуманитарные исследования : Межвуз. сб. науч. тр. : Ежегодник. – Омск, 2002. – Вып. 7. – С. 52–57.
3. Игнатьева А. А. Понятие о нравственных чувствах альтруизма, эгоизма, стыда и вины как устойчивых эмоциональных отношениях / А. А. Игнатьева // Научные труды Вятского социально-экономического института. – Киров, 2002. – Вып. 1. – С.178–191.
4. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб. : Питер, 2002. – 464 с.
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства : уч. пособие / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 749 с.
6. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – Т.1. – М. : Русский язык, 1994. – 621 с.
7. Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс / В. А. Канке. – М. : «Логос», 2001. – 344 с.
8. Кирилина Т. Ю. Совесть и ее роль в нравственном развитии личности / Т. Ю. Кирилина. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та леса, 2001. – 126 с.
9. Куликов В. Н., Ковалев А. Г. Эмоции и чувства в жизни человека / В. Н. Куликов, А. Г. Ковалев. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 1997. – 152 с.
10. Куликов Л. В. Психология настроения / Л. В. Куликов. – СПб. : Из-во С.-Петербур. Гос. Ун-та, 1997. – 226 с.
11. Куницына В. Н. Трудности межличностного общения / В. Н. Куницына : дисс. на соискание ученой степени док. психол. наук. СПб, 1991.
12. Мадци С. Р. Теории личности: сравнительный анализ / С. Р. Мадци. – СПб. : «Речь», 2002. – 539 с.
13. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М. : Рефл-бук, 1997. – 254 с.
14. Матюшин Г. Г. Стыд и совесть как формы моральной самооценки / Г. Г. Матюшин. – М. : Изд- во МГОПУ : НОУ, 1998. – 233 с
15. Муздыбаев К. Переживание вины и стыда / К. Муздыбаев. – СПб. : С.- Петерб. фил. Ин-та социологии, 1995. – 39 с.
16. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. Как давать и обретать душевное здоровье / Р. Мэй. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 256 с.
17. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд. – М. : ЭКСМО-ПРЕСС, 1998. – 104 с.

18. Фромм Э. Бегство от свободы : человек для самого себя / Э. Фромм. – М. : Изда, 2004. – 398 с.
19. Экзистенциальная психология / под ред. Р. Мэй. – М. : ЭКС-МО-ПРЕСС, 2001. – 624 с.
20. Юнг К. Г. Психология бессознательного / К. Г. Юнг. – М. : «Изд-во АСТ- ЛТД», «Канон +», 1998. – 400 с.
21. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М. : Класс, 2000. – 576 с.
22. Barrett K. C. A functionalist approach to shame and guilt / Self-Conscious Emotions : The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride / Ed. by Tangney J. P., Fischer K.W. – Guilford Press, 1995. – P. 25–64.
23. Ferguson T.J., Crowley S.L. Measure for measure: a multitrait-multimethod analysis of guilt and shame // Journal of Personality Assessment. 1997. V.69, N.2. – P. 425–444.
24. Harder D. W., Zalma, A. Two promising shame and guilt scales : A construct validity comparison // Journal of Personality Assessment. 1990. V.55, N.3–4. – P.729–745.
25. Jones W. H., Schratte A. K., Kugler, K. The Guilt Inventory // Psychological Reports. 2000. V.87. – P. 1039–1042.

УДК 159.9

Кравченко О.В., к. психол. н., доцент кафедри військового навчання та виховання Академії внутрішніх військ України

ПСИХОМЕТРИЧНА ПРОЦЕДУРА ТА КРИТЕРІЇ ПРОГНОЗУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУМІСНОСТІ ФАХІВЦІВ МАЛИХ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ГРУП

У статті приведені принципи розробки критеріїв прогнозування психологічної сумісності фахівців екстремального профілю в межах малої функціональної групи із зовнішнім статусом. Представлені результати проведення експериментального психологічного дослідження, яке проводилося за допомогою комплексу психологічних тестів.

Ключові слова: адаптивність, психологічна сумісність, екстремальна діяльність, симптомокомплекс.

В статье приведены принципы разработки критериев прогнозирования психологической совместимости специалистов экстремального профиля в пределах малой функциональной группы с внешним статусом. Представлены результаты проведения экспериментального психологического исследования, которое проводилось с помощью комплекса психологических тестов.

Ключевые слова: адаптивность, психологическая совместимость, экстремальная деятельность, симптомокомплекс.